

अध्याय - द

उपसंहार

अध्याय - ८

उपसंहार

८.१ रामकथा

यो रामकथा आवश्यकताको उपज हो। आवश्यकता उच्चतर उपाधिको पनि हो र आवश्यकता विषय-अभावपूर्तिको पनि हो। नेपाली राम कथाको अध्ययन न भारतीय परिप्रेक्ष्यमा भएको छ न विदेशी परिप्रेक्ष्यमा। त्रिशंकु अवस्थामा रहेको यो विषयलाई विश्व-रामकथाको अध्ययन परिधिभिन्न प्रतिष्ठापित गर्ने जमर्कोको रूपमा पनि यो प्रबन्ध ग्रन्थित छ।

रामायणमा सामान्यतः सातकाण्ड हुन्छन्। त्यसैको अनुरूपमा यहाँ नेपालीमा रामकथा पनि सातै अध्यायमा विवेचित छ अनि आधुनिक नेपाली रामायण आठ काण्डको भए अनुरूप यसमा पनि उपसंहार 'खिल'काण्डजोड़ी आठै अध्यायमा परिकल्पित छ। आठकाण्ड रामायणमा अश्वमेधकाण्ड प्रत्यक्ष प्रक्षिप्त छ यो उपसंहार पनि त्यस्तै छ।

नेपालीमा रामायण वा रामकथा भन्दा भानुभक्तिय परिधिबाट बाहिर निस्कनै नसक्ने प्रवृत्तिलाई ननि यसले केही फराकिलो बनाएको छ। रामायणकार भन्दा अब तनहुँका भानु मात्र होइनन्, सीपाका रेवतीरमण, वानेश्वरका भोजराज, धनकुटाका रमाकान्त, शिलाङका पद्मप्रसाद, काठमाडौँका सोमनाथ, कुलचन्द्र, प्रमेराज, गुणराज धेरै- धेरै भए। हो, यिनमा भानुभक्त प्रतिनिधि कवि छँदै छन्। यति मात्रै होइन, संस्कृत-प्राकृत रामायणकारहरूमा पनि वाल्मीकि र कालिदास भन्दा अन्य कवि-काव्यकारहरू बारे पनि नेपाली साहित्य र समाज अनभिज्ञ जस्तै छ। अतः प्रस्तुत प्रबन्धले पच्चीसौँ नेपाली तथा अनेपाली नयाँ नामहरू दिएको छ जो रामकथासित सम्बन्धित छन्।

८.२ परंपरा- नेपाली रामकथाको परंपरा प्राचीन र समृद्ध छ। यसको मूल वैदिक साहित्य हो र संस्कृत - प्राकृतका सम्पूर्ण रामपरक साहित्यको यो पनि उत्तराधिकारी हो। नव्य- भारतीय भाषाको रूपमा नेपाली भाषा माध्यमिककालीन भारतीय भाषा हो र प्राथमिककालीन संस्कृत - प्राकृत यसैका पूर्वरूप हुन्। वाल्मीकिप्रकृत रामायण नेपालीको पनि रामायण हो, व्यास प्रणित पुराण नेपालीको पनि पुराण हो, भासरचित नाटक नेपालीको पनि नाटक हो। यिनै परम्परामा नेपाली भाषा र साहित्य हुर्केको छ।

८.२.१ वैदिक र संस्कृत - नेपाली साहित्यजगतमा अहिले सम्ममा पाँच युग परिवर्तन भएको मान्यता बालकृष्ण समको छ र प्रवर्तक मानिएका छन् -

१. महर्षि दीर्घतमा
२. आदिकवि वाल्मीकि
३. महाकवि कालिदास
४. आदिकवि भानुभक्त
५. कवि शिरोमणि लेखनाथ^१

महर्षि दीर्घतमा वेदान्तसार ईशोपनिषद्का द्रष्टा हुन्। ‘कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभू..... कवि सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञ, सर्वनियन्ता र स्वयंभू हुन् ती अनादिकालदेखि सब थोकको रचना गर्दै आइरहेछन्।’^२ भन्ने महर्षिले रचनाकार ब्रह्म र कविलाई एउटै दृष्टिले हेरेका छन्। उनले भने, ‘असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽवृताः’^३ असुरलोक अज्ञान र अन्धकारले ढाकिएको हुन्छ। वाल्मीकिले त्यो असुर लोकलाई लंका भने जहाँ लेखनाथ रातै- रात मात्र देख्छन्-

‘लंकांमा अघि कुम्भकर्ण बलियो पूरा छ महा सुती.....’^४।

नेपाली द्रष्टा दीर्घतमा ठूला कविः मनीषी हुन्। ‘कविताहरू बन्दै थिए, तर रामायण जस्तो एक सर्वोत्तम महाकाव्य वाल्मीकिले रचे, त्यो हाप्रो वाल्मीकि आश्रमको गौरव हो।’^५

समले कालिदासको मानसभूमि नेपाल मानेका छन् तर हामी कालिदासका स्थानमा वेदव्यासलाई पनि राख्न सक्छौं जो नेपाली हुन् भन्ने विश्वास नेपालीहरू माझ प्रवल छ। र यी पुराणकार मात्र नभई रामायणकार पनि रहेका मान्यता नेपालीहरूको मात्र होइन सम्पूर्ण भारतीयहरूकै छ।

नेपाली साहित्य जगत्मै एउटा युगान्त ल्याउने भानुभक्तको आविर्भाव नेपाली रामकथाको क्षेत्रमा अर्को क्रान्ति थियो। ‘अब साहित्यको भाषा विद्वान् समूहको मात्र नभई जनतामा ओर्लन्छ। लोकको गरुँ हित् भनि- भनेर हाप्रो भाषाका आदिकवि भानुभक्त अघि सर्दछन्। वाल्मीकिले संस्कृतमा पूर्ण महाकाव्य रामायण लेखे जस्तै भानुभक्त भाषामा सर्वप्रथम पूर्ण महाकाव्य लेख्छन्।’^६

भानुभक्तपछि भाषालाई परिमार्जन गर्दै अर्का कवि आउँछन्- लेखनाथ पौड्याल। यिनले पनि नेपाली रामसाहित्यलाई मेरो राम दिए। परवर्ती रामकाव्यहरूमा मेरो राम एक विशिष्ट कृति मानिन्छ।

महर्षि दीर्घतमा उपनिषद्कार हुन्। वेदान्तिक उपनिषद्हरूमा रामकथाको अभाव छ। तर त्यसैका अनुकृतिस्वरूप लेखिएका परवर्ती उपनिषद्हरूमा रामकथा निकै पाइन्छ। उपनिषद्हरूले रामकथा दिन थालेपछि परवर्तीकालीन संहिताहरू पनि राम राहित्य भएनन्।

वेद र रामकथाको सामञ्जस्य कथारूपमा बस्दैन, वीजरूपमा वस्छ। त्यसैले रामायणलाई वेदसंभूत मानिन्छ-

१. बालकृष्ण सम - हाप्रो पाँच युग परिवर्तन, भानु, भानुभक्त विशेषांक, पृ. ९४
२. ईशावास्योपनिषद् श्लोक ८
३. ऐ. श्लोक- ३
४. लेखनाथ पौड्याल- लालित्य भाग २, साझा प्रकाशन, २०४१ पृ. २७
५. बालकृष्ण सम- ऐ. पृ. ९४
६. ऐ.

वेदवेद्ये परेपुंसि जाते दशरथात्मजे ।

वेदः प्राचेतसादादीत् साक्षाद् रामायणात्मना ॥^१

यस आधारमा, नेपालीमा परिवर्तित पाँचै युगले नेपालीलाई संस्कृत होस् वा भाषामा होस् रामायण नदिएको छैन । अतः नेपाली रामकथाको परंपरा वैदिककालदेखि तानिएको छ भन्नमा अन्यथा छैन ।

पुराण र इतिहास, इतिहास र कथा प्रायः एउटै अर्थका द्योतक हन्छन् अनि रामकथाले यी सबै अर्थ बहन गर्छ । रामायण कथा प्रधान पुराण हो । उत्तरका आर्यहरूको दक्षिणतर्फको विस्तार देखाउने यो इतिहास हो । मिथकीय आयाममा यो बौद्धिक व्यायाम पनि हो र रूपकीय अध्ययनमा वैदिक उपाख्यान पनि हो । रामायणं महाकाव्यं सर्ववेदेषु सम्मतम् ।^२

तर अघि भनियो वेदमा रामकथाको उल्लेख छैन आभास छ, वस्तु छैन वीज छ । वेदमा कतिपय रामायणी पात्रहरू भेटिँदा नीलकण्ठले वैदिक ऋचाहरूका रामायणी व्याख्या पनि गरेका छन् तर त्यो बौद्धिक चमत्कार मात्र हो ।

८.१.२ बौद्ध र जैन - रामकथाको स्रोत वेदमा नभेट्दा पश्चिम र कतिपय भारतीय विद्वानहरूले अर्को बौद्धिक कसरत गर्दै यो बौद्ध कथा दशरथ जातकबाट उद्भूत ठहर्‍याए र कतिले यूनानी काव्यको अनुकृति भने । कसैले महाभारतको वनपर्वलाई पनि रामकथाको उत्स माने । तर यी स्रोतहरू रामकथा- उत्पत्तिका प्रश्नहरू मात्र हुन् उत्तर होइनन् ; समस्याको उहान मात्र हो, समाधानको सेम्बल होइन । विदेशी विद्वानहरूमा ए. वेबर, ग्रियर्सन, जेचिलुस्की तथा भारतीय विद्वान सुनीतिकुमार चटर्जी, दिनेशकुमार सेन, सुकुमार सेनहरू रामकथाको नाभकीय दशरथ जातकमा देख्छन् भने हर्मन जेकोबी, मोनियर विलियम्स, एम विन्टरनिज, कामिल बुल्के, सी. भी. वैद्य, रामास्वामी शास्त्री, सातवलेकर, बलदेव उपाध्याय आदि पूर्वी, पश्चिमी विद्वानहरू होमरको काव्यलाई त स्रोत मान्दै मान्दै न् बौद्ध - साहित्यमा पनि रामकथाको विकृत रूप मात्र पाउँछन् र त्यसलाई मूल रूप मान्न अस्वीकार गर्छन् । दशरथ जातकमा रामकथाको वीज देख्ने प्रथम व्यक्ति थिए वेबर, तर उति बेलै जेकोबीले त्यस मतको खण्डन गरी रामायणको उत्स इतिहास र वैदिक रूपकको समाहार हो भनिदिसकेपछि पनि दिनेश कुमार, सुनीतिकुमारहरूले वेबरकै मतलाई पुष्ट गर्ने प्रयास गर्नु रामकथाको जैविकतालाई अवसान हुन नदिनु हो । कामिल बुल्केले यस मतको समापन यसरी गरेका छन्- 'वास्तवमा जातकदृवणना जहाँ दशरथ जातक पाइन्छ त्यहाँ अनेक ठाउँ गाथा र गद्यमा विरोध र असंगति देखा पर्छ । यस गद्यलाई तेद्यो शताब्दी ईस्वीपूर्वको अखण्ड परम्परा मान्नु र त्यस आधारमा रामायणको मूलरूपको सम्बन्धमा कुनै सिद्धान्तका प्रतिपादन गर्नु अवैज्ञानिक हो' ।^३

वेबर स्वयं निश्चत छैनन् रामकथाको मूल जातक हो वा होमर । उनको मत अनुसार रामवनवाससम्मको कथा दशरथ जातकबाट र सीता - हरण र युद्धको कथा होमरको ओदिसीबाट गृहित छ । तर उनको बौद्धमत झैं यूनानी मत पनि अनेकन दृष्टिकोणबाट खण्डित छ । के. टी. तेलंगले त त्यसमाथि एउटा ग्रन्थनै लेखेका छन् - रामायण होमरको अनुकृति हो ? एच. जेकोबी, सी. भी. वैद्य, कामिल बुल्केले यस मतलाई अस्वीकार

१. वा. रा- भूमिका पृ. १

२. ऐ - माहात्म्य १/१९

३. कामिल बुल्के- ऐ. पृ. ७९

गरेका छन् तथापि सुनीतिकुमारले यसलाई फेरि पनि एक पटक सोच्ने आह्वान गरेका छन्। तर सादृश्यलाई नै अनुकृति मान्न थाले रामायणलाई ओदिसीको मूल मानेको अनुरूपमा इलियडलाई चाँहि महाभारतको मूल मान्न पनि कुनै उकालो पर्ने कुरो भएन ।

महाभारतको रामोपख्यानलाई रामकथाको स्रोत मान्ने पनि वेबर नै हुन् तर यस बारे उनी कुनै निष्कर्षमा पुग्नसकेका छैनन्। रामकथाको आधार रामोपख्यान पनि उनै भन्छन् र रामोपख्यान वाल्मीकि रामायणका संत्रिप्त रूप हो^१ भनेर पनि उनै भन्छन्। वस्तुतः महाभारत परवर्ती काव्य हो जहाँ रामायणको उल्लेख पाइन्छ- ‘अपि चायंपुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि’^२ अथवा, ‘श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रतिभारत ॥’^३ यसरी महाभारतले रामायणको अवदान स्वीकार्छ भने रामायणको स्रोत महाभारतमा खोज्नु कुनै तुक मिल्दैन।

निष्कर्षतः रामकथा विशुद्ध भारतीय गाथा हो। अयोध्या र मिथिला, लंकादीप र क्षार समुद्र, सरयू र गंगामा जस्तै वाल्मीकि र विश्वामित्र, दशरथ र जनक, राम र सीताको अस्तित्वमा भारतीय आस्था हतपत्त ढल्पलिनदैन। यही यसको ज्ञान हो, यही यसको विज्ञान हो।

प्राचीन परंपरामा बौद्ध साहित्य र जैन साहित्यले नेपाली राम साहित्यलाई उल्लेखनीय असर केही पारेन । अश्वघोषले भगवान बुद्धलाई इक्ष्वाकुवंशीय राजकुमार मानेका छन् बौद्ध साहित्यमा रामको उल्लेख्य स्थान छ। कस्मिमा पनि सातवटा जातक रामकथासित सम्बन्धित छन्। तर जातकहरूका बोधिसत्व राम, ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा बुद्धभन्दा भिन्न भए। हिन्दूहरूमा बुद्ध विष्णुका नवौं अवतारभन्दा बड्ता चर्चित भएनन्। स्तोत्रहरूमा - परदेशको दुखलाई लक्ष्मण सहित रामचन्द्रजीले हरून्।

पाखण्डहरूदेखि बुद्ध भगवान् रक्षा मलाई गरून् ॥

जस्ता दुइचार श्लोकहरूले राम र बुद्धमा अभिन्नता आरोप हुँदैन।

युगौदेखि एउटै भूखण्डमा बसोबासो गर्दै आएका बौद्ध र हिन्दू शास्त्रमा त पारस्परिक लेनदेन छैन भने जैनसाहित्य त झन् टाडै पन्थो । रामकथामा बौद्धभन्दा जैन व्यापक र समृद्ध भए पनि जैनको कुनै प्रभाव नेपालीमा परिलक्षित छैन हनुमान पुजा जैन - रामकथाहरूबाट आएको छ कि भन्ने एउटा अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ।

८.२.३ भारतीय भाषा र रामकथा - आर्य, मंगोल द्रविड सबै भारतीय भाषा र साहित्यमा रामकथाको गहिरो प्रभाव परेको छ। आधुनिक साहित्यिक भाषा होस् कि लोक भाषा होस् केही न केही रामायणी प्रसंगहरूले ती अभिव्यंजित भएकै छन्। कुनै आञ्चलिक भाषामा अधिकतम रामकथा पाइन्छ भने कुनैमा अल्पतम । कुनैमा के प्रवृत्ति प्रमुख छ भने कुनैमा के।

आञ्चलिक आर्य भाषाहरूमा असमी भाषामा सर्व प्राचिन रामायण सर्वप्राचीन रामायण पाइन्छ । त्यहाँ निकै नै राम कथा लेखिए। उडियामा विलास प्रधान राम काव्यहरू धेरै देखिन्छन्- वैदेही - विलास, जानकीविलास, सीताविलास, रघुनाथविलास, राथवविलास आदि। नेपाली रामायण संभवतः सबैभन्दा कान्छो

१. ए. वेबर- अन द रामायण, पृ. ६५

२. महा. द्रोण अ. ११८ श्लो ४८

३. महा. शान्ति ५७.४०

रामायण हो । तथापि राम काव्य यसले युद्ध काण्डबाट शुरू गरेको पाइन्छ । पंजाबी राम साहित्य पनि युद्ध प्रधान नै देख्दा यो जातीय प्रवृत्ति बनेको भान हुन्छ । बंगाली रामकथा उपाख्यान- प्रधान छ भने गुजराती रामकथा लोक साहित्य बहुल छ । मराठी रामकाव्य स्वयंवर- प्रधान पाइन्छ भने द्रविड भाषाका रामकथाहरू गांभीर्य बोकेका हुन्छन् । आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा द्रविड भाषामा **कम्ब रामायण** र आर्य भाषामा राम चरित मानस सर्वश्रेष्ठ ग्रन्थ मानिन्छन् ।

प्रत्येक भाषामा एक भन्दा अधिक रामकथा वा रामायण उपलब्ध भए पनि तिनमा प्रतिनिधि रामायणहरू यस प्रकार दर्शाउन सकिन्छ- निर्दिष्ट समयभन्दा अधिदेखि नै पनि तत्तु भाषामा रामकाव्य लेखिएको हुन संभव छ अर्थात् यहाँ दिइएका समय प्रतिनिधि ग्रन्थको समय मात्र हो -

भाषा	कवि	प्रतिनिधिरामायण	रचनाकाल
असमी	माधव कंदली	कंदलीकृत रामायण	१४औं श.
उड़िया	बलराम दास	दाण्डि रामायण	१५-१६औं श.
नेपाली	भानुभक्त आचार्य	भानुभक्तीय रामायण	१९औं श.
बंगाली	कृत्तिवास ओझा	कृत्तिवासी रामायण	१५औं श.
मणिपुरी	अंगोम गोपी	गोपीकृत रामायण	१८औं श.
गुजराती	गिरधर	गिरधरकृत रामायण	१९औं श.
मराठी	एकनाथ	भावार्थ रामायण	१६औं श.
सिन्धी	भक्तकाकिल	कोकिल कलरव	१९औं श.
कश्मिरी	प्रकाशराम	प्रकाश रामायण	१९औं श.
पंजाबी	गरूगोविन्द सिंह	रामावतार	१७औं श.
कोंकणी	कृष्णा दास	रामायणकथा संग्रह	१६औं श.
कन्नड	नरहरि	तोरवेरामायण	१६ औं श.
तमिल	कम्बन	कम्बरामायण	९औं वा १२औं श.
तेलुगु	गोनबुद्धा रेड्डी	रंगनाथ रामायण	१३औं श.
मलयालम	तुच्छन	तुच्छन् रामायण	१६औं श.
उर्दू	खुस्तर लखनवी	तुलसी रामायण	१९औं श.
हिन्दी	तुलसीदास	रामचरित मानस्	१६ औं श.

८.३ प्रवृत्ति

नेपाली साहित्यले प्रारंभिक कालदेखि नै आफ्ना माटाको संस्कृतिलाई आत्मसात् गर्दै आएको छ । संस्कृतिलाई एक वंशक्तमका रूपमा पाएर नै प्रारम्भमा नेपाली आख्यानतर्फ पौराणिक ग्रन्थ, नीति शास्त्र,

धार्मिक साहित्य आदिको प्रत्यक्ष प्रभाव पच्यो भने आख्यानैतर विद्यातर्फ योग तथा अध्यात्म विषयका धार्मिक ग्रन्थहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्न थाल्यो। संस्कृत शिक्षा - दीक्षाबाट नेपाली समाज अगाडि बढिरहेको हुँदा समाजको आवश्यकता अनुरूप नेपाली गद्यमा महाभारत, हितोपदेश आदिका साथै योगवशिष्टसार, वैराग्याम्बर र रामायणका विभिन्न काण्डहरू नेपालीमा अनुदित भए। संस्कृतबाट सौँझै गृहीत यी रचनाहरू तत्कालीन बौद्धिक परिवेशको अनुकूल थिए। धार्मिक आदर्शवादले नेपाली साहित्यमा निकै लामो जरो गाड्यो। सुगौली संधिभन्दा अघि वीर गाथा नै कविहरूको मूल धेय भए पनि ती वीर पुरुषको सांस्कृतिक यशको गान कविहरूले गरे। सुगौली संधि पछित सुगण वैष्णव साहित्यको सजनाद्वारा नेपाली साहित्याकाश गुञ्जायमान भयो। लिच्छविकाल देखि नै नेपालमा वैष्णव धर्मको प्रचार जुन रूपमा भइरहेको थियो, त्यसको साहित्यिक रूपमा प्रस्फुटन भक्कादी कविहरूले गरे। त्यसको कविहरूमध्ये एक थिए भानुभक्त आचार्य। यिनले पनि पूर्ववर्ती साहित्यकारहरूले झै आफ्नो रामायणलाई सांस्कृतिक धरातलमा टेकाई त्यसलाई आत्मसात् गरेका छन्। त्यसैले आज पनि धार्मिक पर्वोत्सव वा चाडपर्व, मेलापातमा भानुभक्तिय रामायण सस्वर मौखिक पाठ गरिन्छ। यो कृति लोक संस्कृति कै एक पक्ष भइसकेको छ भन्न अत्युक्ति हुँदैन।^१ नेपाली संस्कृतिको आत्मसात् नै नेपाली रामकथाको मूल प्रवृत्ति हो।

नेपालीमा राम कथाको लेखन अनुवादबाट शुरू भयो, गद्यबाट शुरू भयो र वाल्मीकीय छोडी अध्यात्मक रामायणबाट शुरू भयो। शरू भयो युद्धकाण्डबाट लंकाकाण्डबाट। यसमा पनि नेपालीको जातीय लक्षण देखिन्छ। गद्यमा पौरुष गुण हुन्छ। नेपाली वीरकालको मनस्थितिबाट मनाक उमकन नपाउँदै भक्ति युगमा प्रविष्ट भयो। युद्धकाण्डको चयनमा यही मनोविज्ञान देखिन्छ अनि नेपाली धार्मिक प्रवृत्तिका पनि भएकाले अध्यात्मलाई अंगाल्यो।

८.३.१ संस्कृति - नेपाली समाजमा लौकिककाल देखि चल्दै आएको रामायणी छाप यसका जनपदीय नामठाममा स्पष्ट देखिन्छ। रामनामका थलाहरूले राम यसै अंचलमा रसेबसेको भान हुन्छ। रामको सांस्कृतिक महत्वसंग नेपालीहरू वर्षौंदेखि परिचित थिए भन्ने कुरो नेपाली वागव्यवहारले, विवाह - पञ्चमी जस्ता टडकारा राम (उत्सव, पर्व) का अतिरिक्त पनि रामकथासित सम्बन्धित नेपालीहरूसित धेरै थोक छन्। दुर्गा वा भवानी जुन नेपालीहरूकी इष्टदेवी हुन् जसलाई नेपालीहरूले आफ्ना मुद्रामा आज पनि नेपालीहरू दुर्गा किंवा कुमारीको रूपमा पुज्दै नै छन्।

रामको अर्थवत्तता र शब्दसाधना नेपाली मात्र पाइन्छ। समको वेदान्तिक रूप ब्रह्मत्वलाई नेपाली मात्रले चिनेको छ र उनलाई जीव संज्ञादैन। सीता नेपाली छोरी हुन् र राम नेपाली जुवाइँ हुन्। त्यसैले नेपालीले जुवाइँ जीव (जुवाइँज्यू) नभनी जुवाइँ नाएन (नारायण) भन्छ। लवकुश देवपुत्र भएकोले नेपालीहरू भानाभाञ्जीलाई आदारार्थी तिमी प्रयोग गर्छन्।

साइनाको कुरा गर्दा, रामायणी जेठकान्छीहरूमा नेपालीहरूको आफ्नै थिति छ। क्रेयी सबै रामायणकारहरूकी कान्छी हुन्। तर नेपालीहरू माहिली मान्छन्- पारसमणि प्रदान, कुलचन्द्र गौतम, सोमनाथ सिग्दाल सबै। उसरी पै कुशीलवका आधारमा सीतारामका जन्त्याहा छोरा कुश- लव भनेर सबै रामायण भन्छन् तर कुश मंत्रपुत्र भन्ने विश्वासमा नेपालीहरू लवकुश नै भन्छन् र जन्त्याहा छोराहरू भए लव नै जेठो हुन्छ र कुश कान्छो।

१. दयाराम श्रेष्ठ 'सगंव' - रामकथा, पृ. २६

भानुभक्त भात्र होइनन्, तुलसी प्रसाद ढुंगेल पनि आफ्नो संगीत रामायण मा दिनलाई त्यसै क्रममा राख्छन्। यसमा आध्यात्म नै पनि साह्रै स्पष्ट छैन। भानुभक्त अध्यात्मानुसारी छन् तर अध्यात्म अर्थ खोजिन्छ-वाल्मीकि अनुसार। अन्त्यानुप्रास मिलेको भए भानुभक्तको भूल भोटिन्न थियो कि ! तर तलमाथि गर्दा पनि अनुप्रास त नमिल्यै छ। नेपालीहरूले श्रुतकीर्तिलाई भरतकी र माण्डवीलाई शत्रुघ्नकी पत्नी मान्छन्, यसले त्यति फरक पाउँदैन पनि तर कैकेयीलाई कान्छी मान्दा रामादि पुत्रहरूका जन्मक्रमा बाधा पर्दछ।

८.३.२ वाल्मीकि- रामायण देखि लिएर आधुनिक भारतीय भाषाहरूका रामायणहरूसम्म सबै रामायण सातकाण्ड छन् तर नेपालीले आठकाण्ड बनाइदियो। यो थप्ने अधिकार सर्वाधिकार हो कि ! किन कि आदिकाव्य रामायण लेख्ने आदिकावि वाल्मीकि नेपाली थिए !

वाल्ल्मीकि नेपाली हुन् भन्ने तथ्य अब वाल्मीकि नगरले सत्यपित गरिसकेको छ। तमासा, इक्ष्मुती नदीहरू नेपाली जनपदमा बहन्छन्। तमसात्तको वाल्मीकि आश्रम आज वाल्मीकि नगर भनिन्छ भने मर्स्याङ्दी तटका दमौलीलाई पनि प्रमाणहरूकै आधारमा व्यास नगर भनिन्छ। व्यासका पिता परशर ऋषिको आश्रम त्यतै पश्र्यो र माता सत्यवतीका पनि मर्स्याङ्दीका मल्लाह थिए।

सबैभन्दा बढी नाटक लेख्ने भास नेपाली हुन्। यी र यस्ता मान्यताहरू नेपाली समाजमा मुखर छन् जुन ग्रन्थ-आश्रित मात्र नभई लोकास्था आधारित पनि छन्। वाल्मीकिको नेपालीत्वका साक्षीहरूमा नेपाल माहात्म्य र मापा वंशावली मात्र छैनन्, सप्तकोशी त्रिवेणी पारीको डाँडो मैनास्थल पनि छ जहाँ सीता र जनकका, ललहरि र कुशहरिका मूर्तिहरू छन्, जहाँ आफूलाई ऋषिकुल (वाल्मीकि) का सन्तान मान्छन्। त्यहाँका अपढ पुजारी वाल्मीकिको किराती- कथा जुन कहन्छन् त्यो शास्त्र सम्मत सुनिन्छ।^१ यसरी शास्त्र र आस्थाले बुनेको नेपाली जन जीवनमा रामकथा रामै जस्तो रमाइलो बनेर छाएको छ।

८.४ परिशिष्ट

८.४.१ विश्व रामायण सम्मेलन

अन्तर्राष्ट्रीय रामायण मेलाद्वारा सम्पूर्ण भारत र सम्पूर्ण एशियालाई संस्कृतिक र भावात्मक एकताका सूत्रमा आवद्ध गर्दै मानवताको व्यापक वृत्त निर्माण गर्ने तथा सीमाबद्ध लघु लघुमानवलाई मुक्त र विराट् मानवको रूपमा ढाल्न चाहने पहिलो प्रयासी थिए महान् भारतीय चिन्तक ड. राममनोहर लोहिया। सम्प्रदायवाद र सीमावद्धताको विरुद्ध चलाइने अभियानहरूको शृंखलामा रामायण मेलाको योजना पहिलो पाइलो थियो। ड. लोहियाले विश्वव्याप्त समस्त रामकथा साहित्यलाई रामायणको र रामकथा सम्बन्धी विश्व सम्मेलनलाई मेलाको संज्ञा दिएर चित्रकूटमा रामायण मेला आयोजित गर्ने संकल्प गरेका थिए।^२ सन् १९६० को आफ्नो चित्रकूट निवासको समयमा उनले यो स्वप्न देखेका थिए र आगामी वर्ष नै २१ अक्तूबरदेखि ३१ अक्तूबर (१९६१) मा सो आयोजन गर्न एउटा तदर्थ समिति पनि बनाएर कार्यको प्रारम्भ गर्न लागेका थिए। परन्तु केन्द्र सरकारले रामायण मेलालाई धार्मिक र साम्प्रदायिक क्रियाकलाप भन्ने आरोप लगाई त्यसलाई सहयोग गर्नमा आफ्नो उदासीनता प्रकट गर्‍यो। यो बुझी लोहियाले खेदपूर्वक त्यो आयोजन स्थगित गर्ने घोषणा गरे। तदापि कुनै दिन त्यो अवश्य सम्पन्न हुन्थे छ भन्ने उनको दृढ विश्वास थियो।^३ चार वर्षपछि सन् १९६५ मा ड. लोहियाको देहान्त पनि भयो।

१. ज्ञानमणि नेपाल- मैनाराजा मैना रानी, नेपाली, पूर्णक ६८ पृ. ५३-५७

२. शंभुनाथ सिंह- रामायण मेला और लोहिया संस्मरण, भारती भवन प्रकाशन, चित्रकूट धाम, उ. प्र. १९७२ प्राक्कथन, पृ. १

३. बाबुलाल गर्ग- ऐ. पृ. ५९

८.४.१.१. **वाल्मीकि जयन्ती** : त्यसै साल ड. लोहियाको सपना र विपना भन्दा धेरै टाडो नेपालको लुम्बिनी अंचलको भैसालोटनमा नेपाल सरकारले सरकारी स्तरमा ३ फरवरी १९६५ को दिन वृहत् आयोजनको साथमा आदिकविमहर्षि वाल्मीकिको जन्मोत्सव समारोह सम्पन्न गर्‍यो । भारतबाट आमंत्रित विहारका तत्कालीन राज्यपाल अनन्त शयनम् आयंगर तथा मंत्री दीपनारायण सिंहको उपस्थितिमा वाल्मीकिको जन्म स्थान भैसालोटनलाई बाल्मीकि नगरको नाम दिइयो । ड. लोहिया त्यस समय जीवितै थिए तर उनी आमंत्रित भएनन् । संभवतः उनको त्यो पावन परियोजनासित नेपाल अवगत थिएन । सुनेकैमात्र भए पनि उनले ठूलो सन्तुष्टिका श्वास लिए भन्ने सहज अनुमान लाउन सकिन्छ । यद्यपि त्यो समारोह लोहियाको मेलाभन्दा भिन्न, स्वतंत्र र निरपेक्ष थियो ।

८.४.१.२ **अन्तर्राष्ट्रीय रामायण संगोष्ठी** : भारतीय भाषा- साहित्यको शीर्षस्थ संस्था साहित्य अकादेमीले रामकथा लोकेषु प्रचरिष्यतिका आदर्श वाक्य लिएर प्रथम अन्तर्राष्ट्रीय रामायण संगोष्ठी^१ डा. गुनीरिङ्गुमार वासुध्याका अध्यक्षतामा सन् १९८१ को दिसम्बर महीनामा नयाँ दिल्लीमा आयोजना गर्‍यो । एशियाका रामायणका परंपरा विषयमा आयोजित त्यस संगोष्ठीमा भारतीय विद्वान्हरूका साथै विशिष्ट विदेशी प्रान्थविद्हरूको पनि उपस्थिति र पत्र-प्रस्तुति थियो ।

साहित्य अकादेमीले आफ्नो द्वितीय अन्तर्राष्ट्रीय संगोष्ठी^२ सन् १९८१ को जनवरीमा नयाँ दिल्लीमा प्रो उमाशंकर जोशीका अध्यक्षतामा सम्पन्न गर्‍यो । एशियाका रामायणका विचरण विषयमा देश- विदेशका रामायण विद्हरूले त्यहाँ आफ्ना क्षेत्रका पत्रहरू प्रस्तुत गरे ।

आञ्चलिक स्तरमा पनि साहित्य अकादेमीले समय- समयमा रामायणमाथि भाषायी गोष्ठीहरू गर्दैछ । सन् १९८५ को सितम्बरमा नेपालीमा रामायण विषयक त्यस्तै एउटा गोष्ठी दार्जिलिङमा भएका थियो ।

८.४.१.३ **विश्व साहित्य संस्कृति संस्थान^३** : रामकथाको प्रचार र प्रसारकै हेतुले सन् १९८३ को रामनवमीको दिन विश्व साहित्य संस्कृति संस्थान (विसासंसं) - को स्थापना भयो र त्यसै वर्षको विवाह पञ्चमी (२७.१२.८४) - को शुभ उपलक्ष्यमा अयोध्याको सरयु नदीको तीरमा एउटा अन्तर्राष्ट्रिय रामायण संगोष्ठीको आयोजनमा गरी उक्त संस्थानले आफ्नो अभियान शुरू गर्‍यो । आजसम्म विश्वका विभिन्न स्थानहरूमा यसले तेह्रवटा भन्दा बढी सम्मेलनहरू सम्पन्न गरिसकेको छ र जसमा पचासभन्दा अर्धिक देशहरूले भाग लिइसकेका छन् । ती संगोष्ठी र सम्मेलनहरूमा रामायणका सार्वभौमिकता, आचार संहिताको रूपमा रामायण, युगको संदर्भमा रामायण, विश्वसभ्यतामा रामायणको अवदान, रामायणको तुलनात्मक अध्ययन, रामायणमा विज्ञान जस्ता अनेक गंभीर विषयहरूमाथि शोध - संधान, चर्चा - परिचर्चाहरू भइसकेका छन् ।

प्रथम विश्व रामायण सम्मेलन दिसम्बर ८४ मा भारतको अयोध्यामा सम्पन्न भयो । प्रसिद्ध भारतविद् रूसी प्राज्ञ ई. पी. चेलिसेभले यसको समुद्घाटन गरेका थिए भने मानस - मनिषी पं. रामकिंकर उपाध्यायले सम्मेलनको अध्यक्षता गरेका थिए । विसासंसंद्वारा आयोजित यस सम्मेलनमा विशेष गरि भारतीय सन्त र विद्वान्हरूले भाग लिएका थिए ।

विश्व रामायण सम्मेलनको दोस्रो आयोजना जून ८६मा भारतको अयोध्यामा आरम्भ गरी थाइल्याण्डको बेङ्ककमा समापन गरिएको थियो । थाइल्याण्डकी अधिराजकुमारी महाचक्री सिरिंधर्नको

१. भी. राधवन (सं.) - द रामायण ट्रेडिशन इन एशिया १९८९
२. के. आर. श्रीनिवास आयंगर (सं.) एशियन हेरिटेज इन रामायण, १९८३
३. लल्लन प्रसाद व्यास (सं.) - द रामायण : ग्लोबल मीउ, १९९५

उपस्थितिले यस सम्मेलनको गरिमालाई अरू बडाएको थियो। विसासंसको सहयोगीतामा थाइ- भारत सांस्कृतिक संघ, थम्मसत र सिल्पकर्न दुई थाइ राष्ट्रीय विश्वविद्यालय र भारतीय द्वातावासद्वारा आयोजित यस सम्मेलनमा सातवटा देशहरूले भाग लिएका थिए।

क्यानाडीयन हिन्दू सभा र विसासंसका संयुक्त प्रयासमा तेस्रो विश्वरामायण सम्मेलन क्यानाडाको राजधानी टोरोन्टोमा जुलाई १९८७ मा भएको थियो। विश्वविख्यात रामायणविद् सन्त मुरारी वापुले यसका समुद्घाटन गरेका थिए जहाँ बाह्रवटा देशहरूको अंशग्रहण थियो।

चौथो विश्व रामायण सम्मेलन दिसम्बर १९८८ मा भारतमै भयो। यसको उद्घाटन भारतका तत्कालीन राष्ट्रपति आर. भेंकटरमणले गरेका थिए भने उपराष्ट्रपति शंकरदयाल शर्माले यसको समापन समारोहका अध्यक्षता गरेका थिए। यस उपलक्ष्यमा नयाँ दिल्लीको विज्ञान भवन, अयोध्या, नन्दीग्राम, प्रयाग, शृंगेरपुर, त्रैमिषारण्य, चित्रकूट र गायत्री सिद्धपीठमा भएका संगोष्ठीहरूमा सोह्रवटा देशले भाग लिएका थिए।

विश्व रामायणको पाँचौँ सम्मेलन फेब्रुअरी - डिसेम्बर १९८९ मा नेपालको जनकपुरमा सम्पन्न भयो। यसको उद्घाटन नेपालका तत्कालीन प्रधान मंत्रीद्वारा भएका थियो भने उद्यापन त्यसै देशका विदेशमन्त्री द्वारा भएको थियो। विसासंस र विश्व हिन्दू सम्मेलनको यस युगम आयोजनामा तेह्रवटा देशले भाग लिएका थिए।

अगस्त १९९० मा छैटौँ विश्व रामायण सम्मेलन मारिशसमा सम्पन्न भयो। मारिशसका तत्कालीन प्रधान मंत्री सर ए. जगन्नाथद्वारा उद्घाटित यस समारोहका अध्यक्षता त्यहीँका शिक्षामन्त्री परशुरामले गरेका थिए भने त्यसका समापन त्यहाँका तत्कालीन गर्वनर जेनरल सर रिंगादुले गरेका थिए। त्यसमा बाह्रवटा देशको सहभागीता रहेको थियो।

सन् १९९० कै अक्तुबर महीनामा सातौँ सम्मेलन सुरीनाममा सम्पन्न भयो। विसासंस र माता गुषीका संयुक्त तत्त्वावधानमा अनुष्ठित त्यस सम्मेलनको उद्घाटन सुरीनामका तत्कालीन राष्ट्र पतिका बाहुलीबाट भएका थियो भने त्यसको अध्यक्षतामा त्यहीँका स्पीकर जे. लच्छमन थिए। त्यहाँ दश देशको अंश ग्रहण थियो।

विसासंसकै तत्परतामा ल्युभेन (बेल्जियम) - को क्याथोलिक विश्वविद्यालयले सन् १९९१ को जुलाई महीनामा विश्व रामायण सम्मेलनको आठौँ अनुष्ठान आयोजन गर्नुको बेल्जियम स्थित भारतीय राजदूतका हातबाट समुद्घाटित त्यस समारोहमा बाह्रवटा देशका रामायणविद्हरूको उपस्थिति थियो।

बालीको राज्य सरकार र विसासंसका संयुक्त संयोजनामा इन्डोनेशियाकै तत्कालीन शिक्षा मंत्री श्री फुहद हुसेनको बाहुलीबाट समुद्घाटित विश्वरामायण सम्मेलनको नवौँ अनुष्ठान बालीमा सम्पन्न भयो। त्यसमा तेह्रवटा देशका विद्वान्हरूले प्रतिनिधित्व गरेका थिए।

विश्व रामायणको दशौँ सम्मेलन दिसम्बर १९९३ मा पुनः भारतमै भयो। तुलसीकृत मानसको चिनी अनुवादक प्रो. जिनर्दिंग हानको हातबाट उद्घाटित त्यस समारोहका अध्यक्षता तत्कालीन वरिष्ठ केन्द्रीय मंत्री भी. सी. शुक्लले गरेका थिए भने इन्डोनेशियाका तत्कालीन शिक्षा एवं संस्कृति मंत्री ड. आई वर्दीमन जोजोनेगोरो त्यहाँ मुख्य अतिथि थिए। अन्यवक्ता तथा पत्र - प्रस्तोताहरूमा भारतमा पोल्याण्डका राजदूत ड. एम. के. विस्की, उगाण्डाका भारतीय राजदूत गुरुदयाल सिंह, सर्वोदय नेतृ निर्मला देशपाण्डे, ड. करणसिंह

आदि प्रभुख थिए। ड. शंकरदयाल शर्मा र नरसिंह रावका उपस्थितिले समारोहको महत्व र गरिमा भव्यतर भएको थियो। यो दशौं सम्मेलन नयाँ दिल्ली, गायत्री सिद्धपीठ, चित्रकूट र गुजरातको महुवा यी चार ठाउँमा आयोजित थियो।

विश्व रामायणको एघारौं सम्मेलन दिसम्बर १९९४ मा पुनः थाइल्याण्डमा सम्पन्न भयो। यो विसासंस्कृतको सहयोगमा थम्मसत विश्वविद्यालकै मारत - अध्ययन केन्द्रले दोस्रो पल्ट आयोजन गरेको थियो। थाइल्याण्डकी अधिराजकुमारी तथा थम्मसतकी प्राध्यापिका गल्यानी बधनाले आफ्नो उद्बोधन भाषणमा रामकथाको आन्तरिक मूल्यबारे सारगर्भित तथ्यहरू प्रस्तुत गरिन्। त्यसमा सोह्रवटा देशको प्रतिनिधित्व थियो।

विश्व रामायण सम्मेलनको बाह्रौं र तेह्रौं अनुष्ठान सन् १९९५ र ९६ मा क्रमशः होल्याण्ड र चीनमा सम्पन्न भएका थिए।

८.४.२ विदेशीया रामकथाः

आज रामकथाले राष्ट्रीय, भौगोलिक र धार्मिक परिरीमालाई पार गरी विश्वक्षेत्रमै आफ्नो दिग्विजयको अगुवा फहराएको छ। कुनै कवि किंवा समालोचकको प्रचारिएको होइन; आफ्नो अन्तस्थ शक्तिले वा काव्य गुणले रामकथा आज विश्वसाहित्यकै एउटा अंग भएको छ। रामकथाको विश्वव्याप्तिलाई राघवन, 'वामनको त्रिविक्रम' (धर्म, साहित्य, कला) मान्छन्।

दक्षिण- पूर्वी देशहरूमा रामकथाको प्रचार युगौं अधिदेखि भइआएका छ र यो उन्नाइसौं - बीसौं शताब्दीमा रामायण- रूचि यूरोपेली देशहरूमा पनि पुग्यो।

रामकथाको दिग्विजयको विहंगम दृश्य तलको सूचीले देखाउँछ-

८.४.२.१ पूर्वीय देशहरूमा

इण्डोनेशिया

राम दन सीता केम्बाली ओले - एन्दोनियस आदिवियतो, १९७५

रामायण - उस्मान इफेन्दी (संस्कृतबाट गृहित) १९५४

हिकायत श्री राम - अछादियती एक्रम, १९८०

रामायण - सुनारजो हदिजारोको, १९७५

सेरतराम- आर. एन. जसदीपोयरा. १९२५

सेरत राम - आर. एन कर्तप्रदुजा, १९३७

ककविन रामायण- श्री महस्त्र, १९७८

१. भी. राघवन- द रामायण इन ग्रेटर इण्डिया, पृ. १.

२. द रामायण इन ग्रेटर इण्डिया (सं. भी. राघवन), अ क्रिटिकल इन्भेन्टोरी जिल्द २ (सं. के. कृष्णमूर्ति)को आधारमा संकलित।

हेत ओउद जाभानिस्चे रामायण- आर. एन. पोर्वतजराका, १९२६

राम, ई बोयकोय तमात- बोयखण्डेल सियेम किंग वीई सोलो, (मिति छैन) ।

राम यान अताउ राम चन्द्र - स्वस्तिका सोलो (तीन खण्ड) (मिति छैन) ॥

रामायण - रातमाजो अबास (मिति छैन) ।

लीलरचन रामायण - स्वोवित सान्तोसो, १९७३

इण्डोनेशियन रामायण - ऐ (तीन खण्ड) १९८०

सेरत रोमो - सेमाराङ्ग, (जाभानी भाषामा) १९१८

ककविन रामायण - आई जी. बी. सुग्रीव (२१ खण्डमा) (मूल पाठ बाली लिपिमा, रोमनमा लिप्यन्तर
बाली र इण्डोनेशी भाषामा अनुदित (१९६०)

रामायण - डि. एम. सुनार्दी . १९७९ आदि

इण्डोनेशियाई भाषामा मवासय भन्दा अधिक रामायणी ग्रन्थहरू छन् ।

कम्बोडिया:

ब्रा: राजनिबन्ध रामकेर्ति - संकलन : ब्रा: गू विजाधर सम्पादन: डी. गाम (६ खण्डमा, अपूर्ण),
१९६४-६५

रामकेर्ति - प्रकाशक, एस. पाउ, १९७९

रियोएंग रामकेर्ति - प्रकाशक नोम्फेन इन्सटिच्यूट बौद्धिक, (खण्ड १-१० र ७५-८०), १९५९- ६२

रियोचंग रामकेर्ति नाइ ता शक - बर्णन: ताशक, संग्रह र प्रस्तुति: एफ बिजोट, १९७३

यी बाहेक राम केर वा रामकिर माथि अनेकन अप्रकाशित पाण्डुलिपि, तालपत्रहरू उपलब्ध छन् । रामकथा सम्बन्धित दृश्यचित्र, भित्तिचित्रहरूको राम्रो संग्रह राष्ट्रीय संग्रहालयहरूमा सुरक्षित छन् । यी सब गरी प्रायः दुइ सय जति रामायणी ग्रन्थ र अन्य कृतिहरू त्यहाँ विद्यमान छन् ।

खमेर कम्बोडियाकै एक प्रमुख भाषा हो । खमेर भाषा नै तोकेर लेखिएका कृतिहरूमा उल्लेख्य छन् -

गाम बाक् (य) रामकियेर्ति भाषा खमेर - सम्पादन : तामारड राजानुभाव (खमेर पाठ र श्यामी लिपि),
२४७१ बि. ई. (?)

त्यस्तै खोतानीमा पनि एउटै रामायण देखिन्छ- खोतानी रामायण । यसका लेखक अज्ञात छन् । प्रो. एच डब्ल्यु बेलीको सौजन्यबाट यसको थाहा लागेको हो । बेलीले खोतानी रामायणको पाण्डुलिपिका साथै त्यसको परिचय र अनुवाद पनि दिएका छन् । उनको विचार अनुसार यो नवौं शताब्दीको कृति हुनुपर्छ । यो बौद्ध रामकथाबाट प्रभावित छ ।

चम्पा(अनप) रामायण पनि सग्लो रूपमा छैन । प्रकीर्ण रूपमा उद्धृत श्लोकहरूबाट मात्र त्यहाँ रामायणको अस्तित्व छान्न सकिन्छ । चम्पा रामायण वाल्मीकीय रामायणबाट प्रभावित देखिन्छ । फ्रेन्चमा

यस बारे दुइटा कृति प्रकाशित छ।

ला स्ताच्युएर डु चम्पा- जीन बोइस्सेलियर, १९६३ र लइन्सकिप्सन अ वाल्मीकि दे प्रकाश धर्म -
मस पावल, १९२८

चीन

लुमो गोगं जिग जी हु (रामचरितमानस) - जिनदिंग हान, १९८८

वाल्मीकि रामायण - जि शिए - लिन, लो मों येन, १९७९

रामायण इन चाइना- यामामातो जिक्यो, १९५५

जापान

टेकस्चुअल थीम अफ द रामायण इन जपान- मिनोरू हारा, १९८०

राम स्टोरीज इन चाइना एण्ड जपान - ऐ. १९८३.

द इन्फ्लुएन्स अफ द ग्रेट संस्कृत एपिक इन जपान- अतोयो तनाका, १९७२

रामु शिन्नो (रामचरित मानस) - उन इकेदा, १९९१

तिब्बत

तिब्बतमा रामायणको चार विवृति पाइन्छ-

तुंगहाङ विवृति - संभवतः सन् ७८७- ८४८ बीचको

मारछोङ विवृति - साच्या पण्डित (११८२- १२५१) द्वारा लिखित तथा संस्कृत सुभाषित रत्ननिधि
अन्तर्गत पाइने रामकथाको मार छोङ दोग्यालद्वारा तिब्बीमा बनाइएको यो भाष्य १३ औं शताब्दीको कृति हो।

जे हुन फेल विवृति - दण्डीको काव्यादर्श तिब्बतीमा तेह्रौं शताब्दीतिरै अनुबवाद भएको पाइन्छ। त्यस
अन्तर्गत उदात्तालंकारको व्याख्यामा पाइने रामकथालाई संभवतः १४२९ मा नाथाङमा जेदुन फेलले तिब्बतीमा
अनुवाद गरे। काव्यादर्शमाथि तिनको विस्तृत व्याख्या भोटाङको थिम्पुबाट १९७६ मा प्रकाशित गरिएको छ।
यसमा संक्षिप्त रामकथा पाइन्छ।

रिनपुङ विवृति - रिनपुङपाले १५८६ मा लेखेको यो भाष्य मूल रामकथाको धेरै नजिक छ र शास्त्र
सम्मत पनि छ।

थाइल्याण्ड

फ्रा राम मालुवु - फ्राया अनुमन राजधन, १९३३

उप्पाकोर्न राम्माकियन - ऐ, १९३२

द रामकियेन- थाइ एपिक - जे. एम. क्याडेट, १९७१

बोट लाखोन रामकियेन- सोमदेत फ्रा चाओ कुंग थोन, १९६३

ऐ - चोम क्लाव छाव यु हुआ, १९२१

थाइ रामायण - राजा राम प्रथम लिखित , एम. एल. एम जुमसाई १९६७

राम्माकियेन खोंग फ्रोम्मारू सी वाल्मीकि - सुफोन पाञ्चीवीन १९७१

फ़ालाक फ़ालाम : ले रामायण लाओ- युतिन्ह भो, १९७२ थाइ नरेशहरू तथा अधिराज कुमार हरूबाट पनि धेरै रामायणहरूको रचना विवेचना भएका छन् । थाइल्याण्डमा यस्ता पौने दुइ सय जति रामकृतिहरू छन् ।

बर्मा

द रामायण इन बर्मा- जे. पी. कोन्नर (लेख) १९२५

माह याम वाथ्तु- (बर्मीमा सरलीकृत रामायण) १९७३

द बर्मीज ड्रामा (याम्प्वे) - माउंग तिन अंग, १९३७

राम रागान- यू तई)वाल्मीकि रामायणको पद्यानुवाद) खण्ड १, १९६५

याम प्वी ? अथवा बर्मीमा रामायण, १९४२

बर्मीहरूका लागि नायक राम आगामी बुद्ध हुन् । उनीहरू याम (राम) र थीडा (सिता)लाई बर्मेली नै मान्छन् ।

फिलिपिनीन

महारादीय लावन (महाराजा रावण) - जे. आर. फ्रान्सिस्को (लेख) १९७१

मलया

वायंग सियाम- छाया नाटक , दरवारमा देखारमा देखाइने वायंग जाभा

रामायण - आम्सटर्डमका रूरदा भान आसिंगाद्वारा संपादित, १८४३

सेरी राम - डब्ल्यु. ई. म्याक्सवेलद्वारा सम्पादित १८८६

हिकायत महाराजा रावण -एच. वोभरबेक द्वारा सम्पादित .१९३३

हिकायत सेरी राम - शेलाबेर द्वारा संपादित १९२५

मंगोलिया

मंगोल रामायण - उलान बातोरका प्रो. रिन्चेन (लेख)

लाओस

राम जातक - राजकुमार धनी निवत (लेख) १९६४

रामायण इन लाओस- सच्चिदानन्द सहाय, १९७६

फ़ा लाक फ़ा लाम अर फ़ा लाय सादोक - ऐ १९७३

श्रीलंका

जानकीहरण (महाकाव्य) - कुमार दास , ७ औं शताब्दी

सिंहल रामायण - सी. ई. गोदकुम्बर (लेख)

भियेतनाम

भियेतनाममा रामकथाको स्वतंत्र पुस्तक नपाइए पनि कथाको रूपमा जति पाइन्छ त्यसलाई फ्रेन्चमा संग्रह गरिएको छ -

ला लिजेण्डे डु रामायण एन अन्नम - एडुवर्ड हुवर एटुडस, १९०५.

८.४.२.२ पश्चिमी देशहरूमा

अरब

रामायण - वदी-उल - वस्तानी(संस्कृतबाट पद्यानुवाद) १९५३

रामायण- अनन्त पाई (सचित्र पुस्तिका), १९९६

रामायण - कमाल गिलानी, काइरोमा मुद्रित तर हाल अनुपलब्ध।

इजिप्ट

राम: द ग्रेटेस्ट पारो अफ इजिप्ट - एम रत्नम, १९३४

रामायण - यूलिसस स्टब्स

वाल्मीकि रामायण - जुहो साभियो सुधा मजन्दरीन कर्वोमन, १९६४

इटली

राम अभिषेक नाटक कम्पोस्तो दाल पोयता भास - एलिना वेकारिनी क्रेसेञ्जी (अनुवाद) १९१६

रामायण पोयमा इण्डिको दि वाल्मीकि - गेम्पर गोरेशियो, खण्ड १-१२ वाल्मीकीय रामायणको गौडीय पाठ, देवनागरी लिपि, इटाली, अनुवाद, १८४३-१८६०

रामायण दि वाल्मीकि - पावलोएमिलो पाभोलिनी, १८९५

रामचरित मानस एईल रामायण - एल. पी. तेस्सीटोरी, १८८७

रामायण पोयमा दि वाल्मीकि - सिल्भियो, ट्रो भानेल्ली, १८८४

उक्रानीया

रामायण- भी. प्रोजोभोमु परकाजी नन्दलाल डी. दत्त, १९६१

वाल्मीकि रामायण - स्टेपन नलीवाज्क, १९७८

उज्वेक

रामायण- मुहम्मद अली (अनुवाद), १९७८

चेक

राम जनम - जे सांकुल्टु प्रिवनसील वोल्डरीक फ्रीस, १९५७

जर्मन

डस रामायण अण्ड दिए राम लिटेरेचर दे इन्डर - ए. बौमभार्टनर, १८९४ यसले सम्पूर्ण रामकथाको सर्वेक्षण दिन्छ। अति आवश्यक पुस्तक तर संभवतः अंग्रेजीमा पनि अनुदित भएको छैन।

भट्टिकाव्य- भान सी. स्कुत्जेनेब्स, १८३७

वाल्मीकि अण्ड दिए इक्ष्वाकुइडेन - अल्फ्रेड ब्लक, १९६४

रामायण - ओट्टो वोहलिंग, १८७७

जुर क्रिटिक डेस रामायण - ए. १९८९ (दाक्षिणात्य पाठको निरूपण)

डस रामायण - हर्मन जेकोबी १९०३ (रामायणको अन्यतम समीक्षा) अंग्रेजी अनुः द रामायण- एस.
एन. घाषाले, १९६०

महानाटकम् - एडल्फ स्टेलेर, १९६६

ज्वेई फिलसफिश्चे रामयणस् - हेल्मुट भोन ग्लसेन्प, १९५१

ब्रुसेतुके अस वाल्मीकिज रामजान - ए होल्चम्यान, १८४१ग

उबर डस रामायण - ए. लुडवीग, १८९४

रामचरित मानस - भोन पिटर गैफका, १९७५

दिए सेज देश रामायण - रिचर्ड साइमन, १९७७

रधुवंश अफ कालिदास- भोन ओट्टो वाल्टर, १९१४

उबर डस रामायण- अलब्रेक्ट वेबर, १८७० अंग्रेजी अनुवाद अन द रामयण- डी. सी. बायड. १८७२

दई वेस्टलिचे रिजेन्सन देस रामायण - एच. वर्तज १८९४

रामायणको बौद्धिक र आलोचनात्मक अध्ययन गर्नेहरूमा जर्मन अग्रपंक्तिमा छ। रामायण सम्बन्धी प्रायः एक सय कृतिहरू जर्मनीमा पाइन्छ

टर्की

वाल्मीकि रामायण - ओमर रिजा डोगरूल, १९४७

नर्वे

राम- कादेत (काण्ड १-६) - एच. एस्चेहंग क्रिस्टिनीया, १९२२

पोल्याण्ड

रिसेन्सन्स डु रामायण- रामायणको पाठ समालोचना तथा विवृत्तिमाथि अठ्ठाह लेखहरूको सडालो
१९३८

पर्सिया

रामायण - अनुवाद : अब्दुल कादर बदायुनी, ९९७ हिजारी सन्

रामायण- फैजी फयाजी

दास्तान ए राम ओ सीता - सासुल्लाह मसीह

रायण - गिरधर दास, पद्यानुवाद ५९०० श्लोक, १०३६ (हिजरी)

रामायण - गोपाल, पद्यानुवाद, १०९२(हिजरी)

रामायण नर्गिस्तान- छन्दरमन बेदिल ११०५(हिजरी)

रामायण अमर प्रकाश - राई अमर सिंह, १११७ (हिजरी)

समर- तुल- हयात (तुलसी रामायण) - भोलानाथ नादान, ११९५(हिजरी)

रामगीता- अमानत राई, अमानत देल्हवी, पद्यानुवाद १२८८(हिजरी)

मुख्त सर रामायण - इकबाल यगमाई

वाल्मीकि रामायण - मोहर सिंह, सन् १८९०

अध्यात्म रामायण - अज्ञात, १२४६(हिजरी)

फ्रेञ्च

रामायण पोएमे संस्कृत डे वाल्मीकि - हिप्पोलाइट फौच १८५४

ले रामायण डे वाल्मीकि, आदिकाण्ड- पारिसभलेन्टीन, १८५३

ला लेजेण्डा डे राम एट सीता - ग्यास्टन कोटिलियर, १९२६

ले रामायण - लुइस रिनस, १९४७

ले रामायण डे तुलसी दास - भडेभील चारलोट १९७७

ले रामायण डे कम्बन- जुलियन भिन्सन, १८६१

फ्रेञ्च भाषामा सम्पूर्ण रामायण, फूटकर रामायण , रामायण सार, उद्धरण, रामाश्रित साहित्यक कृति, हिन्दी तमिल, संस्कृत, इन्डोनोशियाई, तिब्बती रामायणहरका अनुवाद र अध्ययन आदि गरेर शताधिक ग्रन्थहरू पाइन्छन्।

बल्गेरिया ;

डस वाल्मीकि रामायण - (अनु..?) विल्ली मेइन्क, १९७९

ब्राजिल

वाल्मीकि रामायण - गौनवारा, १९६४

एपिसोडियो डो पौयमो एपिको, ओ रामायण- मोर्ते डे यगिनदत्त, १८७३

रसिया

महाभारत, रामायण - भी सानो भिच, (दुइ जिल्द्र) १९७४

रामायण- एस. इन्गोनेगी स्कोज, एल. ए. मभर्ट स्कोज, १९६१

तुलसीदास रामायण- ए.पी. वारान्निकोभा, १९४८

वाल्मीकि रामायण- पेरेभ सिबमेसकागो, १९०२

साइबेरिया, स्पेन र स्विडेनमा वाल्मीकि रामायणहरू उपलब्ध छन्। साइबेरियामा पाइने रामायणपाठ कल्मुक भाषामा छ। प्रो. गोल्सतन्स्कीले यसमाथि काम गरेका छन्। त्यो अप्रकाशितै छ। एल रामायण डे वाल्मीकि भनी स्पेनिस भाषामा कार्मिल युलेटले एउटा ठूलै प्रबन्ध लेखेको पाइन्छ। उसै गरी स्विडिस भाषामा कसैले वाल्मीकि रामायणको सीताहरण प्रसंग भन्ने उस्तै अर्को प्रबन्ध लेखेका छन्।

ग्रिफित्सको वाल्मीकि रामायणको अंग्रेजी अनुवाद प्रकाशित भएपछि पश्चिमी देशहरूमा रामायणको प्रचार अरू बढ्यो। ग्रिफित्सको रामायणको आधारमा हंगेरीमा के. शाज्जले अ. भिलागिरोदलोम नेगी इप्पोजी भनी छंदमा केही रामकथाको महिमा लेखे। वेकैदी जोसेफले वालकाण्ड र उत्तरकाण्ड माथि प्रबन्धहरू लेखे अनि बाल काण्डदेखि उत्तरकाण्डसम्मका २४ मुख्य - मुख्य प्रसंगहरूको अनुवाद पनि गरे। स्तवन जेनोजीले वाल्मीकि रामायण भनेर एउटा सचित्र पत्रिका समेत निकाले।

हिब्रु र ल्याटीन जस्ता प्राचीन भाषाहरूमा पनि वाल्मीकि रामायणको अनुवादहरू पाइन्छन्। तेल अभिभका मोशे डोरले सोझै संस्कृत बाट हिब्रुमा वाल्मीकि रामायण (१९७८) अनुवाद गरेका छन् भने ल्याटिनमा ए. एल. चेजी, ए.एफ. स्टेन्जलर, ए.जी. श्वेगल आदिले वाल्मीकि रामायणको मात्र होइन कालिदासको रघुवंशको पनि अनुवाद गरेका छन् र आलोचना लेखेका छन्। अंग्रेजीका सर्वप्रथम ग्रिफित्सले सम्पूर्ण वाल्मीकि रामायण उपलब्ध गरिदिएपछि देशी - विदेशी धेरैले रामायण र राम कथालाई यस माध्यमद्वारा व्यापकता दिए र अझै दिँदै छन्।

सन्दर्भ-ग्रन्थ

संस्कृत (सटीक)

- अद्भुत रामायण- प्राच्य प्रकाशन, वाराणसी,
अध्यात्म रामायण- गीता प्रेस, गोरखपुर,
आदर्श दम्पति सीतारामौ- हितचिन्तक प्रेस, काशी,
आनन्द रामायण- संस्कृति संस्थान, बम्बई
उत्तररामचरित- विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी
उपनिषद् (१०८)- संस्कृति संस्थान, वेदनगर, उ.प्र.
योगवासिष्ठ- ऐ.
रामक्षास्तोत्रम् - गीताप्रेस, गोरखपुर
रामांकनाटिका- नेपाल राष्ट्रीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
वेद (४) - संस्कृति संस्थान, वेदनगर, उ.प्र.
श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण भाग १, २- गीता प्रेस गोरखपुर
स्मृति (२०)- संस्कृति संस्थान, वेदनगर, उ.प्र.
महाभारत - गीताप्रेस, गोरखपुर,
साहित्यदर्पण - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
संस्कृत-हिन्दी कोश- वामन शिवराम आप्टे

नेपाली

- आचार्य, चेतनाथ शर्मा- गुणराज स्मारक व्याख्यान माला-१४ गुणराज स्मारक समिति,
२०४४ सं
आचार्य, नरनाथ शर्मा- आदिकवि(कविसम्राट्) भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवन चरित्र,
स्वयं, तनहुँ चुँदी, २०१७, २०३६ सं.
आचार्य, बाबुराम (ले.सं.) पुराना कवि र कविता, साझा प्रकाशन, नेपाल २०५० सं
आचार्य, बाबुराम- तुलनात्मक सुन्दर काण्ड, नेभाप्रस, २००२ सं.
आचार्य, मुक्तिनाथ - थानुको भावना, स्वयं, तनहुँ, चाँदी, २०२९ सं.
उपाध्याय, ऋषिभक्त- रामकीर्ति वर्णन, स्वयं, काठमाडौं, २००३ सं.
उपाध्याय, एकदेव (अनु) - रमागीता, श्री हितैषी कं, वाराणसी, १९८० सं.

उपाध्याय, केशवप्रसाद- प्राथमिककालीन कवि र काव्य प्रवृत्ति, साझा प्र. २०३२ सं.

उपाध्याय, गुणराज (अनु)- अगस्त्यसंहितोक्त श्रीरामचन्द्रपदारविन्दस्तोत्रम्, स्वयं, काठमाडौं

उपाध्याय, रघुनाथ- रामायण सुन्दरकाण्ड, ने.सा.स. दार्जिलिङ १९५० ई.

उपाध्याय, विद्यानाथ- गुणराज स्मारक व्याख्यान माला- १३, गुणराज स्मारक समिति

२०४३ सं.

कंदडवा, काजीमान- नेपाली जन- साहित्य, रायल नेपाल एकेडेमी, २०२० सं.

खनाल, पवनकुमार- रामभक्त बाबा गुणराज र उहाँको रामभक्ति, स्वयं, २०४४ सं.

खनाल, महाकवि रामदास गुणराज उपाध्याय- भारत- मिलन, गुणराज स्मारक समिति,
काठमाडौं २०२९ सं.

खनाल, मुक्तिनाथ- नेपाल - माहात्म्य, ने.रा. प्र.प्र.काठमाडौं, २०२८ सं.

गुरूड, एम. एम.- बिर्सेएका संस्कृति, श्याम ब्रदर्श प्रकाशन, दार्जिलिङ, १९८० ई.

गौतम, कविराज शालीग्राम - रामाश्वमेधकाण्ड, सर्व हितैषी कं, बनारस, मिति छैन

गौतम कुलचन्द्र- आदर्श दम्पति सीतारामौ, सुशीलचन्द्र गौतम, २०१२ सं.

गौतम कुलचन्द्र - श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदासकृत रामायण, ज्ञान मण्डल ई. १९६३

चालिसे, चक्रपाणी- नेपाली संक्षिप्त रामायण, साझा, प्र. २०४३ सं.

चालिसे, - डोटेली लोक- संस्कृति र साहित्य, साझा प्र. २०३९ सं.

चापागाईं, नरेन्द्र र दधिराम सुवेदी- काव्य समालोचना, पूर्वांचल साहित्य प्रतिष्ठान, विराटनगर,
२०५२ सा.

छेत्री, शान्ति- रामायणका नारी पात्रहरू : एक चिन्तन, आजको सिक्किम प्र., गान्तोक,

१९८८ ई.

छोटा, प्रेम- धौलागिरिका केही लोक संस्कृतिहरू, साझा प्र. २०४४ सं.

जोशी, रत्नध्वज- साहित्यको अध्ययन, साझा प्र. २०४१ सं.

जोशी, शिवनिधि- सीता- भरत बालुन, बाबुमाधव प्रसाद शर्मा, २०३९ सं.

हुंगाना, पद्मप्रसाद उपाध्याय- रामायण शिक्षा पद्मप्रकाश सप्तकाण्डम्, स्वयं, शिलाङ,
१९९५ सं.

हुंग्याल, तुलसीप्रसाद- नेपाली संगीत रामायण, स्वयं, काठमाडौं २०१६ सं.

हुंग्याल, भुवनप्रसाद- रामाष्टक, माध्यमिककालीन कवि र कविता, ने. रा. प्र. प्र. २०४५ सं.

हुंग्याल, शंभुप्रसाद- श्री आदिकवि भानुभक्ताआचार्यको जीवन चरित्र, नीहार प्र. गृह काठमाडौं
२०४९ सं.

- तिमसिना, डिह्लिराम- भाषा र साहित्य, जनपक्ष प्र. गान्तोक, १९९० ई.
- तिमसिना, पं. मुक्तिनाथ -(अनु)- रघुवंश, नेभाप्रस, नेपाल, २००० सं.
- तिवारी, गोपालनिधि - गुणराज स्मारक व्याख्यान माला - ५, गुणराज स्मारक समिति,
काठमाडौं, २०३०सं.
- थापा गणेशबहादुर- श्रीरामवनवास, स्वयं, नरदेवी काठमाडौं, (मिति छैन)
- थापा धर्मराज- गण्डकीका सुसेली, ने.रा.प्र.प्र, २०३० सं.
- थापा धर्मराज - मेरो नेपाल भ्रमण, सावित्री थापा, पोखरा २०१६ सं.
- थापा सूर्यकला (अनु) - रामकथा रसवाहिनी, भगवान श्री सत्य साई समिति, दार्जीलिङ,
१९८९ ई.
- दिवस, तुलसी -नेपाली लोक संस्कृति संगोष्ठी, ने. रा. प्र. प्र, २०३५ सं.
- दीक्षित, कमल- बुकी सुन, जगदम्बा प्रा. ललितपुर, २०३६ सं.
- दीक्षित, कमल- यस्तो पनि , मदन पुरस्कार पुस्तकालय, काठमाडौं २०१४ सं.
- दीक्षित, कमल- कालो अक्षर, जगदम्बा ललितपुर , २०१७ सं.
- दीक्षित, कमल- (सं) बुङ्गल, साझा प्र. २०३४ र २०५०
- देवकोटा, रत्नाकर- कर्णालीको अथ र इति, साझा प्र. २००४६ सं.
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद - रावण- जटायु युद्ध, ने.भा.प्र. स, काठमाडौं, २०१५ सं.
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद- सीताहरण, साझा प्रकाशन,
- देवी, विष्णुमाया (सं)- भानुभक्तमणिमाला, स्वयं, काठमाडौं, १९९८ सं.
- नेउपाने, रेवतीरमण- अग्निवेश्य रामायण, माध्यमिककालीन कवि र कविता, ने.रा. प्र.प्र, २०४५
सं.
- नेपाल, घनश्याम - नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास, जनपक्ष प्र. गान्तोक,
१९९४ ई.
- नेपाल, तारानाथ शर्मा - राघवविलाप, माध्यमिककालीन कवि र कविता ने.रा. प्र. प्र.
२०४५ सं
- नेपाल, ज्ञानमणि (सं)- वैयाकरण नेपाल विरचित किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्य शिक्षा साझा,
२०३४ सं.
- नेपाल, ज्ञानमणि (सं)- पुराना कविता, नेपाल इतिहास विकास समिति, भोजपुर, २०१८सं.
- पोख्रेल, छविलाल- आधुनिक दृष्टिमा वाल्मीकि रामायण, नारायणप्रसाद पोख्रेल, धरान,
२०३९ सं.

- पोख्रेल, बालकण्ण (सं)- पाँच सय बर्ष, साझा प्र. २०४३ सं.
- पौड्याल, प्रेमराज - रामायण, श्रीमती उर्मिला पौड्याल, ललितपुर २०४३ सं.
- पौड्याल, धनबज्र र भोलानाथ वज्रचार्य-गल्लीमा फ्याँकिएको कसिंगर, जगदम्बा प्र. ललितपुर
२०१८ सं.
- पौड्याल, लेखनाथ - मेरो राम , अनन्तराम शर्मा, २०११ सं.
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (सं) - साझा समालोचना, साझा प्र. २०२५
- प्रधान , पारसमणि - भानुभक्त ग्रन्थावली, भारती कार्यालय, दार्जिलिङ १९५२ ई.
- प्रधान , पारसमणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास एण्ड सन्स कालेबुङ, १९७२ ई.
- प्रधान , पारसमणि - नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण, भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन कालेबुङ,
१९७०
- प्रधान , पारसमणि- (सं) लोकगीत , भारती कार्यालय, दार्जिलिङ, सन् १९५३ ई.
- प्रधान , भाइचन्द्र - आदिकवि भानुभक्त आचार्य, रत्न कुमार प्रधान , कलकत्ता १९५२ ई.
- प्रधान , हृदयचन्द्रसिंह - भानुभक्त : एक समीक्षा, नेपाल आदर्श हाइ स्कूल, इन्द्रचोक
काठमाडौं, २०१३ सं.
- प्रसाईं , गणेशबहादुर- सुवानन्देखि राजीवलोचनसम्म, साझा प्रकाशन, २०४४ सं.
- पराजुली, कालिदास (अनु) - उत्तररामचरित नाटक, योगमणि प्रकाशन, काठमाडौं, २०२२
- पराजुली, जीवन- जीवनरस रामायण, पशुपति प्रेस, सूर्यघाट, २०३७ सं.
- पाण्डे, नरदेव- कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी, साझा प्रकाशन, २०५० सं.
- बराल, ईश्वर- सयपत्री, साझा प्रकाशन, २०३० सं.
- बराल, रमाकान्त- अद्भूतरामायण, सुब्बा होमनाथ केदारनाथ, वाराणसी १९७६ ई.
- बन्धु चुडामणि - कर्णाली लोक संस्कृति - ४, ने. रा. प्र. प्र., २०८८ सं.
- बांगदेल, लैनसिंह- कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र, साझा प्र. २०५१ सं.
- भट्ट, मोतीराम - कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र, साझा प्र., २०५१ सं.
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु) - रामांक नाटिका, ने.रा. प्र. प्र., २०३२ सं.
- भट्टराई, घटराज- संस्कृतिको अमर साहित्यकार, साझा प्रकाशन, २०३४ सं.
- भट्टराई, घटराज- गुणराज स्मारक व्याख्यानमाला- ११, गुणराज स्मारक समिति, काठमाडौं,
२०४१
- भट्टराई, घटराज- गुणराज : व्यक्ति र कृति, ऐ. २०३१ सं.

- भट्टराई, घटराज- (सं) माध्यमिककालीन कवि र कविता, ने.रा. प्र. प्र. २०४५ सं.
- भट्टराई, प्रेमप्रसाद- विरक्त पुष्पाञ्जलि, गोर्खा पुस्तक एजेन्सी, बनारस (मिति छैन)
- भट्टराई, वासुदेव(अनु) - नेपाली भाषामा श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, ज्ञान मण्डल, वाराणसी,
१९६५ ई.
- भट्टराई, विनोद प्रसाद - लंकेश्वर, प्रमोद शर्मा, (मिति छैन)
- भट्टराई, शरदचन्द्र - प्राचीन गद्याख्यान, साझा प्रकाशन, २०४२ सं.
- मनुकर्मी, लीलाभक्त - हांग्रा सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, रत्नपुस्तक भण्डार, नेपाल,
२०३२ सं.
- राई, असित - भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम, नेपाली अकादमी, दार्जिलिङ,
१९८६ ई.
- राई, इन्द्रबहादुर (सं) - भानुभक्तका कृति : अध्ययनहरू, नेपाली साहित्य परिषद्, दार्जिलिङ,
१९६९ ई.
- राणा, ब्रह्म शमशेर ज.ब. - कवि भानुभक्त, स्वयं, काठमाडौं, १९९५ सं.
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र- प्राचीन नेपाली संस्कृति, साझा प्र. २०४० सं.
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र- नेपाली अध्ययन, भाग २ , साझा प्र. २०३४ सं.
- विकाशानन्द - रामायण एक अप्रेशन, आनन्द योग केन्द्र, काठमाडौं, १९८९ ई.
- शर्मा, एस. एल- खोजखाज, भानुप्रकाशन, काठमाडौं, २०२६ सं.
- शर्मा, गोपाल चन्द्र(अनु.) - धनुषभंग र लक्ष्मण- पराशुराम संवाद, सर्वहितैषी कं, वाराणसी.
१९८२ ई.
- शर्मा, जनकलाल - जोसमनि सन्त परम्परा र साहित्य, रा. ने. एकेडेमी, २०२७ सं.
- शर्मा, नगेन्द्र - नेपाली जन जीवन, साझा प्रकाशन २०५२ सं.
- शर्मा, बालचन्द्र - नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, कृष्णकुमारी, वाराणसी, २०३३ सं.
- शर्मा, बालचन्द्र - नेपाली संस्कृति, स्वयं, काठमाडौं २०२० सं.
- शर्मा, बालचन्द्र- भानुभक्त, नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ, २०१४ सं.
- शर्मा, बुद्धिसागर - बृहत् सूचीपत्रम, अष्टम भाग, राष्ट्रीय अभिलेखालय, नेपाल, २०२५
- शर्मा, बुद्धिसागर - बृहत् सूचीपत्रम, तृतीय भाग, ऐ. २०१९
- शर्मा, रविलाल - विरामायण, दुर्गा साहित्य भण्डार, वाराणसी, (मिति छैन)
- शर्मा, रामकृष्ण - दस गोर्खा, साझा प्रकाशन, काठमाडौं, २०२६ सं.

- शर्मा, रामकृष्ण- सप्त शारदीय, जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, २०२४ सं.
- शर्मा, रामराज (सं) - राष्ट्रीय पद्य, स्वयं, काठमाडौं, २००७ सं.
- शर्मा, शिवराज - जोर कि विजोर, नेपाली साहित्य संचयिका, दार्जिलिङ, १९८४ ई.
- श्रेष्ठ, कृष्ण प्रसाद (सं) - स्थाननाम कोश, ने.रा. प्र. प्र. काठमाडौं, २०४४ सं.
- श्रेष्ठ, दयाराम संभव- (सं) वीरकालीन कविता, रत्न पुस्तक भण्डार, २०४४ सं.
- श्रेष्ठ, दयाराम संभव- रामकथा: परम्परा र भानुभक्तीय रामायण, सूचना विभाग, श्री ५ को सरकार, नेपाल, २०४१ सं.
- श्रेष्ठ, रमेश- नेपाली कविताको प्रवृत्ति, साझा प्रकाशन, २०४९ सं.
- सुब्बा, खड्गप्रसाद - राधेश्याम रामायण, विश्व नेपाली भाषा पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, १९८८ सं.
- सुब्बा, रामचन्द्रलाल - सत्त्वलो खोजमा, श्रेष्ठ प्रकाशन, नेपाल, २०२९ सं.
- सत्याल, यज्ञराज - नेपाली साहित्यको भूमिका, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०२६ सं.
- सत्याल, यज्ञराज - नेपाली साहित्यको संक्षिप्त विवेचना, ऐ. २०२३ सं.
- सम, बालकृष्ण- भक्त भानुभक्त, साझा प्रकाशन, प्रथम संस्करण
- सिग्देल, सोमनाथ - आदर्श राघव, साझा प्रकाशन, दोस्रो संस्करण
- सुरभ, शान्ति - हाप्रो संस्कृति : एक सिंहालोकन, साझा प्र. २०३३ सं.
- त्रिपाठी, वासुदेव - सिंहावलोकन, साझा प्रकाशन, २०३२ सं.
- त्रिपाठी, वासुदेव - लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्यांकन, २०३४ सं.
- ज्ञवाली, सूर्य विक्रम (सं) - भानुभक्तको रामायण, नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ, द्वितीय संस्करण.
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, तुलसीबहादुर छेत्री, जगत छेत्री- भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ २०२९
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम - भानुभक्तको जीवन चरित्र, ऐ, १९४७ ई.

पत्र- पत्रिकाहरू

- आधार- भारतीय नेपाली राष्ट्रिय परिषद, गान्तोक
- गरिमा- साझा प्रकाशन, नेपाल
- दियालो - नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ

धर्म सन्देश- सनातन धर्म सेवा समिति, काठमाडौं
नेपाली- मदन पुरस्कार गुठी, ललितपुर, नेपाल
पूर्णिमा- संशोधन मण्डल, काठमाडौं
प्रज्ञा - नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं
भानु - भानु कार्यालय, काठमाडौं
मधुपर्क - गोर्खापत्र संस्थान, काठमाडौं
माध्यम- गोर्खा जन पुस्तकालय, खरसाङ
रूपरेखा - पशुपति प्रेस, फसिकेव, काठमाडौं
स्मारिका - भारतका विभिन्न स्थानहरूबाट प्रकाशित ।

हिन्दी

आचार्य, लोकनाथ - नेपाल माहात्म्य, त्रिमूर्ति प्रकाशन, वाराणसी, सं. २०५४
आनन्द, कुमार - वाल्मीकि रामायण, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, ई. १९८३.
उपाध्याय, वलदेव- संस्कृत आलोचना, उ. प्र. हिन्दी संस्थान, लखनऊ, ई १९७८
उपाध्याय, वलदेव- संस्कृत साहित्यका इतिहास, शारदा निकेतन, वाराणसी, ई. १९७२
उपाध्याय, रामकृष्ण- सम्पूर्ण रामायण, रणधीर बुक सेल्स, हरिद्वार, (मिति छैन)
कानूनगो, जी.बी. - सत्य रामायण, हिन्दी बुक सेन्टर, नई दिल्ली, ई. १९९५
गुलाटी, मदन - हिन्दी रामकाव्य : विविध आयाम, जनप्रिय प्रकाशन, विश्वास नगर, दिल्ली,
ई १९८७
गोयल, श्रीराम - प्राचीन नेपालका राजनीतिक और सांस्कृतिक इतिहास, भारतीय विद्या
प्रकाशन, वाराणसी, ई. १९७३
गोस्वामी, तुलसीदास- रामचरितमानस, गीता प्रेस गोरखपुर, सं. २०३९
गोस्वामी, तुलसीदास- विनय पत्रिका, गीता प्रेस, गोरखपुर, सं. २०५०
गोस्वामी, तुलसीदास- जानकी मंगल, गीता प्रेस, गोरखपुर, सं. २०४९
गोस्वामी, तुलसीदास- बरबै रामायण, गीता प्रेस, गोरखपुर, सं. २०३४
जसटा, हरिराम (सं) - पहाडी लोक रामायण, हिमाचल कला- संस्कृति - भाषा अकादेमी,
शिमला, ई १९७४
डबराल, लक्ष्मीविलास पार्थसारथी- विश्व के प्राचीन संस्कृत अभिलेख, वाणीविलास प्रकाशन,
ऋषिकेश, ई. १९८०

- दास, रामकृष्ण - राधेश्याम रामायण, श्रीलोकनाथ पुस्तकालय, कलकत्ता, ई. १९८७
- दासगुप्त, सुबोधचन्द्र- बंगला साहित्यका इतिहास, प्रकाशन केन्द्र, लखनऊ (मिति छैन)
- तिवारी, लक्ष्मीनारायण - वैदिक वाङ्मयमें रामकथा, तारा बुक एजेन्सी, वाराणसी ई. १९८९
- पाण्डेय, मथुरादत्त - नेपाली और हिन्दी के भक्ति - काव्य का तुलनात्मक अध्ययन, भारतीय ग्रन्थ निकेतन, दिल्ली ई. १९७०
- पाण्डेय कुमारी सुषमा (अनु.) - मूल रामायण, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, ई. १९८५
- बुल्के, फादर कामिल- रामकथा: उत्पत्ति और विकास, हिन्दी परिषद् प्रकाशन, प्रयाग विश्वविद्यालय, ई. १९७१
- बुल्के, फादर कामिल- रामकथा और तुलसीदास, हिन्दुस्थानी एकाडेमी, इलाहाबाद, ई. १९७७
- वानप्रस्थ, आचार्य प्रेम निशु (सं) - शुद्ध रामायण, सत्य प्रकाशन, मथुरा, ई. १९८८
- विमल, कुमार (सं) - भारतीय साहित्य में रामकथा, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, ई. १९८७
- व्यास, शान्तिराम नानुराम व्यास- रामायणकालीन संस्कृति, सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन, दिल्ली, ई. १९८७
- व्यास, शान्तिराम नानुराम व्यास- रामायणकालीन समाज, सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन, दिल्ली, ई. १९८७
- युगेश्वर- राम एक जीवन, हिन्दी प्रचारक संस्था, वाराणसी, ई. १९८६
- युगेश्वर- सीता एक जीवन, हिन्दी प्रचारक, संस्थान, वाराणसी, ई. १९८५
- युगेश्वर- तुलसीका प्रतिपक्ष, हिन्दी प्रचारक संस्थान, वाराणसी, ई. १९८२
- शरण, दीनानाथ- नेपाली साहित्यका इतिहास, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादेमी, पटना, ई. १९७४
- शास्त्री, पाण्डेय रामनारायण दत्त(अनु.) - मूलरामायण, गीता प्रेस, गोरखपुर, सं. २०४०
- शास्त्री, बाबुलाल गर्ग- रामायणमेला और लोहिया संस्मरण, भारतीभवन प्रकाशन, करबी, उ.प्र., ई. १९७२
- शास्त्री, रामलाल वर्मा- अग्नि पुराणका काव्यशास्त्रीय भाग, नेशनल पब्लिसिंग हाउस, दिल्ली, ई. १९६९
- सैक्सेना, द्वारिकाप्रसाद-संस्कृत साहित्यका इतिहास, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा, ई. १९७०
- सांकृत्यायन, राहुल- राहुल निबन्धावली, पिपल्स पब्लिसिंग हाउस, नई दिल्ली, ई. १९८३
- सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर - श्रीरामायण महाकाव्य, बालकाण्ड की समालोचना, स्वाध्याय मंडली, सूरत, ई. १९५५

- सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर - श्रीरामायण महाकाव्य, युद्धकाण्डकी समालोचना, स्वाधाय
मण्डली, सूरत, ई. १९६०
- सिंह, राजकिशोर और देवीशंकर मिश्र- संस्कृत साहित्यका इतिहास, प्रकाशन केन्द्र, लखनऊ,
ई. १९८२
- सिंह, सत्यनारायण- तुलसी के राम, प्रकाशन विभाग, भारत साकार, दिल्ली, ई. १९६४
- स्वामी, भगवदाचार्य- श्रीवाल्मीकि रामायण की प्रस्तावना(२), राजनगर सोसाइटी,
अहमदाबाद, (मिति छैन)
- साहित्य अकादेमी(प्र.), - आजका भारतीय साहित्य, साहित्य अकादेमी, दिल्ली १९६२

पत्र- पत्रिकाएँ

- कल्याण- गीता प्रेस, गोरखपुर
- कादम्बिनी- हिन्दुस्तान टाइम्स प्रकाशन, नई दिल्ली
- धर्मयुग-टाइम्स अफ इण्डिया प्रकाशन, बम्बई
- नागरी प्रचारिणी पत्रिका- नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी
- भारती- भारतीय विद्या भवन, बम्बई
- साहित्यानुशीलन- साहित्यानुशीलन समिति, मद्रास

बंगला

- घोष, सुधांशुरंजन - रामायणी प्रेमकथा, मण्डल बुक हाउस, कलकत्ता, शक. १३८९
- घोष, हेरेन्द्र नारायण- कवि भानुभक्त आचार्य, शतफूल एकेडेमी, सिलगढ़ी, ई. १९९३
- ठाकुर, रवीन्द्रनाथ- भूमिका, रामायणी कथा, जिज्ञासा, कलकत्ता, शक १३८५
- मुखोपाध्याय, उपेन्द्रनाथ (सं) - कृत्तिवासी सप्तकाण्ड रामायण, बसुमती कर्पोरेशन लि, कलकत्ता
(मिति छैन)
- सेन, दीनेशचन्द्र - रामायणी कथा, जिज्ञासा, कलकत्ता, शक १३८५

English

- Ahluwalia B.K., Shashi Ahluwalia (ed.) - Message of Sai Baba,
Pankaj Publication, New Delhi, 1985.
- Anderson, M.- Festivals of Nepal, Rupa & Co, Calcutta, 1988

- Bahadur S.P. (tr.) - Ramayana of Goswami Tulsidas, Jaico Publishing House, Bombay, 1972
- Banerjee, A.K.(ed.) - The Ramayana in Eastern India, Prajna, Calcutta 1983
- Baruah, Shiva Prasad (ed.) - A Brochure on Assamese Literature, Banti Sahitya Mandir, Gauhati, 1956
- Bhatt, G.H. (ed.) - The Valmiki Ramayana, Critical Edition, Vol. I - VII, Oriental Institute, Baroda, 1958 -75
- Chatterjee, S.K. - The Ramayana, Its Character, Genesis, History and Exodus : A Resume, Prajna, Calcutta, 1978
- Chatterjee S.K. - Languages and Literatures of Modern India, Prakash Bhavan, Calcutta, 1963
- Dutta, Ramesh C. - Ramayana, Jaico Publishing House, Bombay, 1972
- Furquhar, J.N.- An Outline of the Religious Literature of India, Motilal Banarasidas, Delhi, 1967
- Ganeshan, A.K. - Valmiki's Ramayana and Vyasa's Mahabharata Higgin Bothams Ltd. Madras, 1981.
- Hariyappa, H.L. - Rgvedic Legends, Deccan College, Poona, 1953
- Hopkins, E.W.- The Great Epic of India, New York, 1902
- Hutt, M.J.- Nepali: A National Language and its Literature, Sterling Publication Pvt. Ltd, New Delhi, 1988
- Iyengar, K.R. Srinivas (ed.)- Asian Variations in Ramayana, Sahitya Akademi, New Delhi, 1983
- Jacobi, Hermann- Das Ramayana, English Trans. by S.N. Ghosal Oriental Institution, Baroda, 1960
- Keay, F.E.- A History of Hindi Literature, Y.M.C.A. Publication House, Calcutta, 1960
- Keith, A.B.- Sanskrit Literature, Oxford, 1928
- Krishnamoorthy, K. (ed.) -A Critical Inventory of Ramayana Studies in the World, Vol, I & II, Sahitya Akademi, New Delhi, 1993
- Macdonell, A.A.- Sanskrit Literature, Oxford, 1928
- Macdonell, A.A.- Sanskrit, Drama, Oxford, 1924
- Maharajan, S. - Kamban, Sahitya Akademi, New Delhi, 1989
- Maxmuller, F. - Three Lectures On the Science of Language, Indological Book House, Varanasi, 1961

- Mishra, Pt. Paramhansa- Where Nepal Teaches the Foreign Nations, D.P Upashak, Kalimpong (India), 1968
- Mookerjee, Radhakumud- Hindu Civilisation, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1947.
- Nehru, Jawaharlal- Letters form a Father to His Daughter, Oxford University Pres, 1972
- Omen, John Campbell- The Great Indian Epics, Indian Reprint Publication Co., 1975.
- Pulaskar, A.D. - Studies in Epics and Puranas, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1955
- Pradhan, Kumar - A History of Nepali Literature, Sahitya Akademi, 1984
- Pradhan, Parasmani - Adikavi Bhanubhakta Acharya, Bhagya Laxmi Prakashan, Kalimpong (India), 1979
- Raghavan, V. (ed.) - The Ramayana Tradition in Asia, Sahitya Akademi, New Delhi, 1989
- Raghavan, V. (ed.) - Ramayana, Mahabharata and Bhagavat Writers, Publication Division, Govt. of India, 1981
- Raghavan, V- The Ramayana in Greater India, South Gujarat University, Surat, 1975
- Rajagopalachari- Ramayana, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1982
- Rajagopalachari- The Ayodhya Canto of the Ramayana as Told by Kamban, Sahitya Akademi, 1961
- Richman, Paul(ed.) - Many Ramayanas, Oxford University Press, 1991
- Rao, I. Panduranga- Valmiki, Sahitya Akademi, New Delhi, 1994
- Rice, E.P. - Kanarese Literature, Calcutta, 1921
- Sen, D.C.- The Bangali Ramayanas, Amar Publication, Dellhi, 1987
- Sen, Sukumar- Origin and Development of the Rama Legends, Rupa & Co. Calcutta, 1977.
- Sharma, Nagendra- Nepali Literature in a Nutshell, His Majesty's Govt. Ministry of Communication, Nepal, 1983
- Sinha, Gokul - A Treatise on Nepali Language, Uttaranchal Prakashan, Darjeeling, 1978.
- Sitaramaiah, V.- Valmiki Ramayana, Sahitya Akademi, New Delhi, 1982

- Subedi, Abhi- Nepali Literature Background and History, Sajha Prakashan, Kathmandu, Nepal, 1978
- Swami, Chitbhananda- Ramayana: The Philosophy of Humanity, Sri Ramakrishna Tapovanam, Tirupuratturai, 1978.
- Telang, K.T. - Was Ramayana Copied from Homer ? Bombay, 1873
- Trikha, J.K. - A Study of the Ramayana of Valmiki, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1981
- Vaidya, C.V - The Riddle of the Ramayana, Meharchand Lachhman Das, Delhi, 1972
- Vyas, Lallan Prasad (ed.) The Ramayana Global View, Har-Anand Publication, New Delhi, 1995
- Weber, A.- Uber das Ramayana, English Trans. D.C. Boyd, Bombay, 1873
- Winternitz, M.A.- History of Indian Literature Vol. I & II, Calcutta 1927.
- Yutang, Lin - The Wisdom of China and India, Random House New York, Seventh Printing.
- Devotional Poets and Mystics Part I & II, Publication Division, Govt. of India, 1981, 1983.
- Poets, Dramatists and Story Tellers, Publication Division, Govt. of India, 1980
- Valmiki and Vyasa, Publication Division Govt of India, 1980

Unpublished Articals: Nepali Ramayana, Sahitya Akademi Seminar, Darjeeling, 1985

Dubey, C.- Ramayana in Nepali

Gurung, M.M- Ramayana in Nepali Folk Literature

Nepal, Ghanashyam- The Ramayana of Sundarananda Banra

Pradhan, Kumar- Bhanubhakta Ramayana

Rai, I.B.- Raghavalankar by Kulachandra Gautam

Rai, M.B.- Sundarakanda of Raghunath Bhatta

Sankrityayan, Kamala - Nepali Ramayana With Special Reference to Somnath Sigdel's Adarsha Raghava

Sundas, Laxhi Devi- The Ramayana Theme in Devkota's Sita- Haran and Ravan - Jatayu Yuddha

Journals

Journal of Oriental Institute, Baroda, Vol. I to IX, XIV, XXII, XXVI, XXVIII, XXXI.

